

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№2/2026, 414-423

ТЕОЛОГИЯ

УДК: 811.512.1'373.6

DOI: [10.52754/16948610_2026_2_30](https://doi.org/10.52754/16948610_2026_2_30)

“ТЕНГИР” СӨЗҮНҮН ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ ЖАНА ЭТИМОЛОГИЯСЫ

ТЕРМИНОЛОГИЯ И ЭТИМОЛОГИЯ СЛОВА ТЕНГИР

TERMINOLOGY AND ETYMOLOGY OF THE WORD TENGIR

Зууридинов Өскөнбай

Зууридинов Өскөнбай

Zuuridinov Oskonbay

Phd, Ош мамлекеттик университети

Phd, Oshskiy gosudarstvennyy universitet

PhD, Osh State University

oskonbayzuuridinov@gmail.com

ORCID: 0009-0000-4903-0081

ТЕҢИР СӨЗҮНҮН ТЕРМИНОЛОГИЯ ЖАНА ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Аннотация

Маанилүүлүк. Бул макалада “теңир” деген сөздүн терминологиялык жана этимологиялык өзгөчөлүктөрү түрк элдеринин байыркы дүйнө таанымдын негизинде кеңири талдоого алынат. Изилдөөдө Орхон жазма эстеликтери, түрк тилдериндеги ар түрдүү сөздүктөр жана белгилүү түркологдордун эмгектери салыштырма-тарыхый ыкма аркылуу каралат. Макалада “теңир” сөзүнүн байыркы түрк тилдеринде бир эле учурда асман жана жогорку күч маанилерин билдиргени көрсөтүлөт. Ошондой эле түрк элдеринин космологиялык түшүнүктөрү, айрыкча асмандын түзүлүшү, анын кыймылы жана “тегеренүү” түшүнүгү менен болгон байланышы талданат. Түрк элдеринин ар кандай тилдик материалдарынын негизинде “теңир” сөзүнүн семантикалык өзгөрүүсү жана анын диний түшүнүккө айланышы каралат. Изилдөөнүн жыйынтыгында “теңир” сөзүнүн алгачкы мааниси асман түшүнүгү менен байланыштуу болуп, кийинчерээк жараткан күчтү билдирген терминге айланышы мүмкүн деген илимий гипотеза сунушталат. Бул изилдөө түркология, тил илими жана дин таануу тармактарындагы изилдөөлөргө салым кошот.

Ачык сөздөр: түрк элдери, дүйнө тааным, теңир, көк.

Терминология и этимология слова тенгир

Аннотация

Актуальность. В данной статье на основе древнего мировоззрения тюркских народов подробно анализируются терминологические и этимологические особенности слова «тенгир». В исследовании рассматриваются Орхонские письменные памятники, различные словари тюркских языков и труды известных тюркологов с использованием сравнительно-исторического метода. В статье показано, что слово “тенгир” в древнетюркских языках одновременно обозначало небо и высшую силу. Также анализируются космологические представления тюркских народов, в частности строение неба, его движение и связь с понятием «вращения». На основе различных языковых материалов тюркских народов рассматриваются семантические изменения слова “тенгир” и его превращение в религиозное понятие. В результате исследования выдвигается научная гипотеза о том, что первоначальное значение слова “тенгир” было связано с понятием неба, а позднее оно могло трансформироваться в термин, обозначающий творящую силу. Данное исследование вносит вклад в области тюркологии, лингвистики и религиоведения.

Ключевые слова: тюркские народы, мировоззрение, тенгир, көк.

Terminology and etymology of the word tengir

Abstract

Relevance. In this article, the terminological and etymological features of the word “Tengir” are thoroughly analyzed on the basis of the ancient worldview of Turkic peoples. The study examines the Orkhon inscriptions, various dictionaries of Turkic languages, and the works of well-known Turkologists using the comparative-historical method. The article shows that in ancient Turkic languages, the word “Tengir” simultaneously denoted both the sky and a supreme power. The cosmological views of Turkic peoples are also analyzed, particularly the structure of the sky, its movement, and its connection with the concept of “rotation.” Based on various linguistic materials of Turkic peoples, the semantic changes of the word “Tengir” and its transformation into a religious concept are examined. As a result of the study, a scientific hypothesis is proposed that the original meaning of the word “Tengir” was associated with the concept of the sky, and later it may have transformed into a term denoting a creative force. This research contributes to the fields of Turkology, linguistics, and religious studies.

Keywords: Turkic peoples, worldview, tengir, kök.

Киришүү

Түрк элдеринин байыркы ишенимдеринде теңир деген жогорку бир күчтү көрөбүз. Учурда теңирди түрк элдери өздөрүнүн сүйлөө өзгөчөлүктөрүнө жараша түрдүүчө айтышат. Бирок түрдүүчө айтылганы менен анын уңгусу жакшы сакталган. Аны теңир, таңри, танры, таңара, туры, торы, дээр сыяктуу сөздөр менен айтышканына карабастан дээрлик анын маанисин түшүнүүгө болот. Теңирдин сөздүк маанисин бир тараптуу кароонун натыйжасында түрк элдери өз алдынча түрдүү маанилерди берип келет. Теңир деген сөз түрк элдеринин орток сөзү болгондон кийин анын маанисин да орток сөздөрдөн издөө керек деген ойдобуз. Ал үчүн түрк элдериндеги теңир жана анын маанисин түшүндүрүүгө көмөкчү болгон сөздөрдү карап чыгуу керек. Теңирдин сөздүк маанисин түшүнүүдө түрк элдеринин теңир ишенимдери ар тараптуу жол көрсөтө алат деп ишенебиз. Анткени теңир деген сөз байыркы түрк элдеринин орток сөзү жана ага теңир деген аталышты да байыркы түрк элдери берген. Түрк элдеринин дүйнө таанымы аркылуу теңир ишенимдерин караган кезде эмне үчүн теңир деген аталышты беришкенин түшүнөбүз.

Кыргыз тилиндеги *асман* деген сөз перс тилинен кирген. Асман деген сөздүн синоними катары *көк* деген сөз колдонулуп келет. *Көк* деген сөздүн учурда эки мааниси бар: биринчиси, асман деген мааниге келсе, экинчиси, түстүн аты. Түрк элдеринин сөздүгүн караганыбызда, айрымдары асманга карата *көк* жана *теңир* деген сөздөрдү колдонгонун көрөбүз. Ошондуктан асмандын байыркы тилдеги аталышы *көк* болгон деп кескин түрдө айтуудан айбыгып турабыз. Анткени биз жаратуучуга карата колдонгон *теңир* деген сөздү айрым түрк элдери асман үчүн колдонушат. Исламдын таасиринен улам *теңир* деген сөздү бир гана жаратуучуга карата колдонуп калган болушубуз да мүмкүн. Ар кандай ыктымалдуулукту эске алуу менен бирге түрк элдериндеги *көк* жана *теңир* деген сөздөрдүн өз доорунда жана учурда кандай маанилерде колдонулганын тактаганга урунуп көрөбүз. Аны түрк элдеринин дүйнө таанымы аркылуу түшүнүүгө аракет кылабыз.

1. Алгачкы булактарда теңир

Түрк элдеринин алгачкы жазуу булагы болуп эсептелген Орхон жазуу эстеликтеринде түрк элдеринин дүйнө таанымы тууралуу учкай сөздөрдү учуратабыз. Ал жерде Күлтегин жана Билге кагандын атына жазылган маалыматтар камтылган. Аталган маалыматтардагы теңир жана асманга байланыштуу сөздөрдү талдап көрөбүз. Бирок теңир тууралуу айтылган сөздөрдү асман деген мааниге келүү ыктымалы менен карайбыз. Түркиялык түрколог Талат Текиндин китебине шилтеме көрсөтүү менен таш жазууларга кайрылабыз. Түрк элдеринин дүйнө таанымында асман менен жердин өз ара бөлүнгөнүн, асмандын жогоруда, жердин жапыз абалда асмандын астында экенин төмөнкү жазууларды окуганда түшүнөбүз: “*үзе көк теңри асра йагыз йер кылынтыкда экин ара киши оглы кылынмыш/жогоруда көк теңир, астында жапыз жер жаратылганда, экөөсүнүн ортосунда киши уулу жаратылыптыр...*” (Tekin, 1988, 8-9), “*үзе теңри ыдук йер суб/жогоруда теңир, ыйык жер-суу*” (Tekin, 1988, 50-51), “*үзе теңри басмасар асра йир телинмесер/жогоруда теңир баспаса, астынан жер тешилбесе...*” (Tekin, 1988, 14-15; 42-43), “*үзе теңри асры йир йарлыкадук үчүн/жогоруда теңир, астыда жер жарлык кылганы үчүн...*” (Tekin, 1988, 32-33). Жогоруда *көк теңир* же *теңир*, ал эми астыда *жер* дегенине караганда, бул жерде *теңир* деген сөздүн асман деген мааниси басымдуулук кылат. Анткени сүйлөмдө *теңир* деген сөз жер деген сөздүн маанисин толуктайт. Ошондой эле айрым сүйлөмдөрдө учурда биз түшүнгөндөй теңир деген маани камтылган сөздөр да кездешет. Байыркы түрк элдери теңирдин түбөлүктүү экенине ишенгенин “*өд теңри айсар*

киши оглы коп өлгели төримиш/убакытты теңир жашайт, киши уулу дайым өлүмдүү төрөлүптүр” (Tekin, 1988, 22-23) деген сөз чагылдырат.

Түрк элдери теңирди “түрүк теңриси/түрк теңири...” (Tekin, 1988, 40-41) дешкен. Теңирдин буйрук бергенин “теңри йарлыкадук үчүн/теңир жарлык кылганы үчүн” (Tekin, 1988, 4-5; 12-13; 30-31; 32-33; 48-49), күч бергенин “теңри күч биртук үчүн/теңир күч бергени үчүн” (Tekin, 1988, 10-11) деп айтышкан. Теңирдин буйругу менен ишке ашкан окуяларды “өгүм катуунуг көтүрүгме теңри/энем катынды көтөргөн теңир, ил беригме теңри/эл берген теңир, ол теңри каган олуртды/ал теңир каган отургузду” (Tekin, 1988, 44-45; 14-15) деген сүйлөмдө түшүндүрүшкөн. Бирок “теңри тег теңриде болмыш/теңирдей теңирде болгон” (Tekin, 1988, 2), “теңри тег теңри йаратмыш/теңирдей теңир жараткан...” (Tekin, 1988, 36-37; 54-55) деген сүйлөмдөгү теңирби, же асманбы, аны так айтуу кыйынга турат. Бул сүйлөм тууралуу изилдөөчү Айаз атактуу изилдөөчүлөрдүн пикирин өз макаласында талдап, натыйжада ал кездеги тилде “теңирдей теңир жараткан” деген сөздүн маанисин учурдагы тилибизге “теңир түзгөндөй башкаруу системасын орноткон”, ал эми “теңирдей теңирде болгон” деген сөздүн маанисин “теңир сыяктуу асманда болгон” деп которуу мүмкүн экенин, ансыз сүйлөмдү түздөн-түз түшүнүү кыйынга турарын белгилеген (Ayaz, 2021, 36-53). Өгөл “теңри тег теңри” деген сөздү учурдагы тилибизге “асмандай теңир” деп которуунун туура болорун, анткени анда асман чексиз болгондой теңир да чексиз деген маани камтылганын айткан (Ögel, 1995, 2/149).

Байыркы түрк элдеринде канды такка отургузуу жөрөлгөсүндө асманга чыгуу символдоштурулган (Ögel, 2016, 89). Түрк элдеринде теңирден кут алган саясий киши каган болуп эсептелген. Кагандык атадан уулга мурас катары өткөн эмес, атанын уулдарынын арасынан жөндөмдүүсү аксакалдар кеңеши тарабынан тандалган. Натыйжада теңир ага кут берди дешкен. Башкарууну жөндөй албай калган кезде кут таптабады деген сөздү колдонушкан жана аны тактан түшүрүшкөн (Зууридинов, 2019, 77-78). Каган теңирдин өкүлү катары ага курмандык чалган. Кытай булактарында каган күн чыкпастан атчан жыйырма куралчан аскери менен дөңсөнү айланып, андан соң дөңсөнүн үстүнө чыгып курмандыгын тартуулап, аты менен ал жерде да бир жолу айланган делет. Курмандыктар көп санда жылкы, өгүз жана койдон тартууланганы айтылат (Roux, 2011, 88). Балким “теңирдей теңир жараткан, теңирдей теңирде болгон” деген сүйлөмдү каганды такка отургузуудагы асманга чыгууну символдоштурган жөрөлгө аркылуу түшүнгөн оңдур.

Талат Текин “теңри йер булгакын үчүн/теңир, жер булганган үчүн” (Tekin, 1988, 46-47) деген сүйлөмдөгү теңирди түз эле асман деген мааниде чечмелеген. Дивану лугат ат-түрктө Махмуд Кашгари мусулман эмес түрк элдери *теңир* деген сөздү асман үчүн да, көздөрүнө улуу (чоң) көрүнгөн табияттагы нерселер үчүн да колдонушат деген. Ал мусулман эмес түрк элдерин улуу дарак жана тоо сыяктуу табияттагы нерселерге жүгүнүшөт деп сындаган. Ошондой эле мусулман эмес түрк элдери акылман адамдар үчүн *теңирген* деген сөздү колдонушарын айткан (Atalay, 1985, 3/376-377).

Жогоруда айтылгандай, таш жазуулардагы *теңир* деген сөз асман жана теңир деген эки мааниде тең колдонулган. Ошондуктан ал жердеги *теңир* деген сөздү эки мааниде карашыбыз керек. *Теңир* деген сөздүн эки маанисин бири-биринен ажыратып алуу үчүн түрк элдеринин дүйнө таанымына муктажбыз.

2. Түрк элдеринин дүйнө таанымы

Көчмөн түрк элдери үй катары пайдаланган боз үй турушу менен алардын дүйнө таанымын чагылдырган. Көз менен көрүнгөн космостун моделин боз үйдүн мисалында жасашкан жана ал түрк элдери үчүн микрокосмос функциясын аткарган. Таш жазууларда “жогоруда көк теңир, астыда жапыз жер” деп айтылгандай, асманды төрт бурчтуу көмкөрүлгөн казандын ичи сыяктуу элестетишкен жана боз үй асман менен жердин бир бүтүн абалын түшүндүргөн. Боз үйдүн эшиги чыгыш тарапты карап, кандын ордосу космостун ортосу катары кабыл алынган. Боз үйдүн түндүгү жер менен асманды байланыштырган жол деген ишеним болгон. Ал эми сырткы таасирлерден улам түрк элдеринин дүйнө таанымы үч кабаттуу катмарга бөлүнгөн. Ошентип жердин асты кара күчтөргө таандык болуп калган (Günay – Güngör, 2003, 85-89). Ордо деген сөздүн маанисине да көңүл буруу керек. Балким хандын статусунан улам жердин ортосу деген маани камтылгандык.

Түрк элдеринин ишенимдеринде асман менен жердин кандайдыр бир байланышы болгонуна өзгөчө маани берүү керек. Түндүк, Түштүк, Чыгыш, Батыш сыяктуу жердин төрт бурчу болуп, түрк элдери жердин ортосунда жашайт деп ишенишкен. Ал эми аталган төрт бурчта түрк элдеринин душмандары менен жарды элдер жашайт деген ишеним болгон (Roux, 1994, 84). Ишенимдеринде жердин ортосунан асмандын борборуна карай бир байланыш жолу болгон жана ал тоо, дарак, от же түтүн, казык, боз үйдүн түндүгү менен символдоштурулган (Roux, 1994, 86).

Байыркы түрк элдери алтын казык жылдызына өзгөчө статус ыйгарышкан. Алтын казык кыймылсыз тургандай көрүнгөн жана башка жылдыздар анын борборунда тегеренгендей элес калтырган (Ögel, 1995, 2/170). Жер алтын казык аркылуу асманга байланган деген ишеним болгондуктан (Ögel, 1995, 2/183) аны жогорудагы жер менен асмандын байланышындагы символдор аркылуу түшүндүрүшкөн. Бул маселени теңирдин этимологиясын талкуулаган кезде кайра карайбыз.

Түрк элдеринин байыркы ишенимдеринде *көк* жана *теңир* деген бири-биринин маанисин толуктаган эки сөздү учурдагы тил менен түшүнүгүбүзгө жараша ажыратып алуубуз керек. Учурдагы тилибизде *көк* деген сөз түс менен асманды, *теңир* болсо жаратканды түшүндүрөт. Бирок байыркы тилде *көк* менен *теңирдин* мааниси учурдагыдай так бөлүнбөгөнүн билебиз. *Теңир* деген сөз асманды да, теңирдин өзүн да түшүндүргөн. Эгер байыркы түрк элдери теңирди асман деген мааниде колдонушкан болсо, анда теңирдин өзүн ким дешкен деген суроо туулат. Көк деген сөз асманды түшүндүргөнбү, же асмандын түсүн түшүндүргөнбү деген суроого да жооп издешибиз керек. Андыктан учурдагы түрк элдеринин сөздүгүндө *асман* менен *теңир* кандай сөздөр менен түшүндүрүлөрүн карап чыгууга туура келет. Бул жерде асман деген сөздүн ордуна көк деген сөздү колдонуп турабыз.

3. Түрк элдеринин сөздүгүндө көк жана теңир

Кыргыз тилиндеги *асман* деген сөз перс тилинен өткөн (Юдахин, 1985, 1/75). Аны менен бирге байыркы тилдеги *көк* деген сөздүн эки мааниси тең сакталган (Юдахин, 1985, 1/417-418). Ал эми *теңир* деген сөз колдонулганы менен *кудай* деген сөздүн синонимине айланган (Юдахин, 1985, 2/226). *Кудай* деген сөз да перс тилинен өткөн (Юдахин, 1985, 1/436). Демек, кыргыз тилинде перс тилинин таасиринен улам *көк-асман*, *теңир-кудай* деген синоним сөздөр пайда болгон. Төмөндө байыркы түрк тилдерине жакындык жагынан мисал катары якут, алтай, хакас, тува, чуваш, телеут, кыпчак тилдериндеги *көк* жана *теңир* деген сөздөрдүн кандай мааниде колдонуларын карап чыгабыз.

Якуттар *таңара* деген сөздү биздин тилдеги асман деп чечмелешет. Ал эми жетинчи кабат асманда отурганына ишенишкен күчтү да *таңара* дешет. Ошондой эле жаратылыштагы күчтөрдү да *таңара* деген сөз менен кошо айтышат (Пекарский, 1959, 3/2551-2552; <https://sakhatelya.ru/books/pekarSKIY-3/28>). Көк жана жашыл түскө карата *күөх* деген сөз колдонулат (Пекарский, 1959, 3/1323). Ал эми асманды *халлаан* дешет (Пекарский, 1959, 3/3265-3266).

Алтайлыктар *теңери* деген сөздү асман деген мааниде айтышат (Балакина – Дедеева, 2015, 120). Ал эми теңир деген сөздүн ордуна *кудай* деген сөздү колдонушат (Балакина – Дедеева, 2015, 78). Бирок алтайлыктар таңыркаган кезде “*көк теңери*” дешет (Балакина – Дедеева, 2015, 76). *Көк* деген сөздү горизонттун үстү жагына карата *көк айас* (Балакина – Дедеева, 2015, 76) деп колдонушканын эске алганда, *көк* деген сөздүн асман менен кандайдыр бир байланышы болгонун божомолдосок болгудай. Алтайлыктарда да жаратылыштагы күчтөр үчүн колдонулуучу *ээзи* (Балакина – Дедеева, 2015, 165) деген сөз сакталган.

Хакастардын теңир үчүн *худай* (Баскаков – Инкижекова-Грекул, 1953, 290), асман үчүн *тигир* (Баскаков – Инкижекова-Грекул, 1953, 224) деген сөздү колдонуулары да кызык жагдайды түзөт. Хакастар жаратылыш күчтөрү үчүн *ээзи* (Баскаков – Инкижекова-Грекул, 1953, 335) деген сөздү колдонушат. *Көк* деген сөз түстү түшүндүрөт, ал эми фольклордо асманга карата да айтылат (Баскаков – Инкижекова-Грекул, 1953, 196).

Өздөрүн сойот/сойон деп атаган тувалыктардын тилинде асман *дээр* деп айтылат (Arıkoğlu – Kuular, 2003, 29).¹ Тувалыктар буддизмдин таасиринен улам теңир деген сөздүн ордуна *бурган* (Arıkoğlu – Kuular, 2003, 16),² *богда* (Arıkoğlu – Kuular, 2003, 14)³ деген сөздөрдү колдонууга өтүшкөн. Бирок теңирге кайрылганда айтылчу эгем деген сөздү *эжен* деп (Arıkoğlu – Kuular, 2003, 40),⁴ баштапкы формасын сактап калышкан. *Көк* деген сөз тувалыктардын тилинде да түстү түшүндүрөт.⁵

Чуваштар асманды *пелет* (Raasonen, 1950, 103), теңирди *туры же торы* деп айтышат (Arık, 2012, 41). *Пелет* биздин тилдеги булут деген сөз сыягы (Raasonen, 1950, 103). *Көк* түстү *кавак* дешкени менен (Raasonen, 1950, 69) эки сөздүн ортосунда көп деле тыбыш жагынан айырма жоктой. Жаратылыштагы ээ деп аталган күчтөр чуваштарда *иййа* деп айтылат жана кара күчтөр үчүн колдонулат (Raasonen, 1950, 27). Бирок жаман күчтөр катары сүрөттөлгөн *иййа* же *иййа* алгач теңирдин жанында болгон жана ал жерден куулган деп ишенишет (Arık, 2012, 67). Буга иудаизм жана христианчылыктагы кудайдын жанындагы периштенин куулган соң шайтанга айланганын түшүндүргөн ишеним таасирин тийгизген болушу мүмкүн (Tuğ, 1991, 4/312).

Телеуттардын тилинде асман *теңре* (Рюмина-Сыркашева – Кучигашева, 1995, 83), теңир *кудай* деп (Рюмина-Сыркашева – Кучигашева, 1995, 47), ал эми *көк* деген сөз түс үчүн колдонулат ((Рюмина-Сыркашева – Кучигашева, 1995, 45).

Кыпчак тилинде теңирди *теңери* (Тораглі ж.б. 2007, 270), асманды *көк* (Тораглі ж.б. 2007, 156), ээни *эйе* (Тораглі ж.б. 2007, 78), *ийе* (Тораглі ж.б. 2007, 117) деп, сөздөр баштапкы маанисинде колдонулган.

Асман деген сөздү якуттар *таңара*, алтайлыктар *теңери*, хакастар *тигир*, тувалыктар *дээр*, телеуттар *теңре* деп айтышып, теңир деген сөздү асман деген мааниде колдонушат. Ал

¹ <https://dict.fu-lab.ru/term?tid=1061466> (колдонуу күнү: 25.03.2026).

² <https://dict.fu-lab.ru/term?tid=1059448> (колдонуу күнү: 25.03.2026).

³ <https://dict.fu-lab.ru/term?tid=1058940> (колдонуу күнү: 25.03.2026).

⁴ <https://dict.fu-lab.ru/term?tid=1072830> (колдонуу күнү: 25.03.2026).

⁵ <https://dict.fu-lab.ru/term?tid=1062951> (колдонуу күнү: 25.03.2026).

эми асманды кыпчактар *көк*, чуваштар *пелет* дешет. Персче *кудай* деген сөздүн алтайлыктар, хакастар жана телеуттардын тилине кирүүсү да таң калыштуу көрүнүш десек болот.

4. Түрк элдеринин теңир ишенимдери

Француз түрколог Жан Поль Ру түрк элдеринин теңир ишеними монотеисттик мүнөз менен катар политеисттик мүнөзгө да өзгөрүп турганын айткан. Анын пикири боюнча, түрк элдери бирдиктүү саясатка баш ийип турган кезде ишенимдери да монотеисттик мүнөздө, ал эми анархия эгемен болгон кезде политеисттик мүнөзгө өзгөргөн (Roux, 2011, 122-123). Көк түрктөрдүн доорундагы таш жазууларда жогорку күчтөрдүн классификацияланганын көрөбүз. Анда теңирди өзүнчө, жер-суу ээлерин өзүнчө бөлүп карашкан (Ayaz, 2021, 46). Бирок көк түрктөр доорунда теңир деген сөз асманга карата да, теңирдин өзүнө карата да колдонулгандыктан изилдөөчүлөр аны өздөрүнүн дооруна жараша түшүнүүгө урунган. Анын чыныгы мааниси ошол кездеги адамдардын түшүнүгүндө гана жатат. Ошондуктан аны түшүнүү үчүн ошол доордогу адамдар сыяктуу ой жүгүртүүгө туура келет (Ayaz, 2021, 37). Махмуд Кашгари сөздүгүндө мусулман эмес түрк элдери табияттагы улуу нерселерди да теңир деп атап, ага жүгүнүшөт деп сындаган эле. Бирок Кашгари теңир деген сөздүн алгачкы маанисин монотеисттик мүнөздө түшүндүргөн (Atalay, 1985, 3/376-377). Биз андан ал кездеги мусулман түрк элдери теңирди монотеизмдин булагы катары көрүшкөнүн түшүнсөк болот. Ал эми мусулман эмес түрк элдери эмне себептен табияттагы улуу нерселерди теңир деп атаганын түшүнүү кыйын. Анткени таш жазууларда деле теңирден башка күчтөр ээлер деген категорияда өзүнчө берилген. Ошондуктан Махмуд Кашгаринин түшүндүрмөсүн саясий максатта айтылган болушу мүмкүн деген божомолдо караган дурустай.

Байыркы түрктөрдөн тарта учурдагы түрк элдерине чейин теңир деген сөз да, ишеним да дээрлик өзгөрүүсүз жетип келгени изилдөөчүлөрдү таң калтырат. Анда өзгөчө аңчы, малчы жана көчмөн элдердин дүйнө таанымы камтылгандыктан түрк элдеринин негизги культу катары кароо керек экени айтылат. Керек болсо отурукташкан жана дыйканчылык менен алектенген кытайларга да байыркы түрк элдеринин таасиринен улам *тиень* түшүнүгү киргенин божомолдошот. Чындыгында *тиень* кытайлардын жашоо шартына бир топ жактан жат түшүнүк делет (Ünver-Günay, 2003, 56-59).

Байыркы түрктөр теңирдин айкелин да жасашкан эмес, теңирге арналган ибадаткана да курушкан эмес. Бут сыяктуу айкелдер табылганы менен аларды курмандык чалуу максатында жасашкан делет. Натыйжада учурдагыдай эле байыркы түрктөрдүн дүйнө таанымында да теңирдин элеси болгон эмес (Ünver-Günay, 2003, 63). VI кылымдагы византиялык тарыхчы жана дипломат Менандр көк түрктөрдү ар кандай табияттагы күчтөргө урмат көрсөтүшкөнү менен жалгыз теңирге ишенишкенин жазган. VII кылымдагы византиялык тарыхчы Феофилакт да көк түрктөрдү асман жана жерди жараткан бир теңирге ишенишет, ага курмандык чалышат деген (Tanu, 1980, 13-14).

Түркиялык дин таануучу Хикмет Таню *көк теңир* деген сөздү өзүнүн логикалык түшүндүрмөсү менен чечмелеген. Анын пикиринде көк асман да, түс да эмес, улуулука ишарат кылган сөз болушу керек (Tanu, 1980, 15). Анын теңир деген сөздүн асман деген маанисин да четке какканын көрөбүз. Анткени асман үчүн *көк* деген сөздүн колдонулганын айтат (Tanu, 1980, 33). Бул пикирди исламдык ой жүгүртүү катары сындагандар болушу мүмкүн. Чындыгында көк теңир деген сөздү учурдагы түшүнүккө жараша Алла таала катары жоромолдосок да болгудай.

5. Теңирдин этимологиясы

Талат Текин *теңир* деген сөздү алгачкы доордо асман деген мааниге келген дейт. Аны тегеренүү деген маанидеги *тагра*, *тагирман* деген сөздөр менен байланыштуу болуп, тегеренүүнүн алгачкы *таңир* деген этишинен келип чыккан болушу мүмкүн деген оюн айтат. Ага учурда якуттардын тилиндеги *таңара* деген сөздү эң жакын мисал катары көрсөтөт (Tekin, 1993,11). Аны учурдагы кыргыз тилиндеги сөздөр менен түшүнүү кыйында турат. Анткени *теңир* менен *тегирмен* деген сөздү бири-бирине окшото албайбыз. *Тегирмен* жана *тегерек* деген эки сөздүн уңгусу бир, болгону биздин тилде *тегер* деген уңгу өзүнчө маанисин сактап калган эмес, ал эми *тегирмен* тегеренип иштегенине байланыштуу анын уңгусу *тегир*, *тегер* болушу керек деген чечмелөө бар (Сейдакматов, 1988, 217). Ушул жерде *тегерек* жана *тегирмен* деген сөздүн байланышын түрк элдеринин сөздүгүнөн карап чыгалы.

Тегерек деген сөздү учурда алтайлыктар *тегелик*, *тегерик*, тегирменди *теермен* (Балакина – Дедеева, 2015, 118), тувалыктар тегеректи *дээрбек*, тегирменди *дээрбе* (Arıkoğlu – Kuular, 2003, 29-30), телеуттар тегеректи *тегрек*, тегирменди *теермен* (Рюмина-Сыркашева – Кучигашева, 1995, 82), хакастар тегеректи *тегилек* (Анжиганова ж.б., 2006, 606), тегирменди *теербен* (Анжиганова ж.б., 2006, 607), якуттар тегеректи *төгүрүк* (Vasiliyev, 1995, 308), тегирменди *миэлиңсэ* (Vasiliyev, 1995, 61) дешет. Якуттар орусча мельницаны өз тилдерине ыңгайлаштырып алышкан сыяктуу. Чуваш тилинде *авар* деген сөздүн айландыруу жана тегирмен деген эки мааниси бар. Тегирмендин алгачкы үлгүсү колдо айландырылгандыктан *авар* деп аталып калганы түшүндүрүлөт (Егоров, 1964, 20). Авар деген сөздү түрк тилинде *эвир*-айландыр деген сөз аркылуу түшүнсөк болот (Eren, 1972, 242).

Теңир деген сөздүн этимологиясын чечмелөө максатында биз мисал берген түрк тилдериндеги сөздөрдү таблицага айландырып алабыз. Анда теңир-асман-тегерек-тегирмен деген сөздөрдүн өз ара байланышын караган кезде тувалыктардын тилинде гана байланыш болгонун көрөбүз. Ал эми алтайлыктардын, телеуттардын, хакастардын тегирмен деген сөздөрү тувалыктарга жакындыгы менен байкалат. Хакастардын тилиндеги *тигир* деген сөздүн учурдагы биздин тегеренүү деген сөзгө үндөштүгү көңүлдү бурат:

кыргыз	<i>теңир (кудай)</i>	<i>көк (асман)</i>	<i>көк (түс)</i>	<i>тегерек</i>	<i>тегирмен</i>
алтай	<i>кудай</i>	<i>теңери</i>	<i>көк</i>	<i>тегелик, тегерик</i>	<i>теермен</i>
тува	<i>бурган, богда</i>	<i>дээр</i>	<i>көк</i>	<i>дээрбек</i>	<i>дээрбе</i>
телеут	<i>кудай</i>	<i>теңре</i>	<i>көк</i>	<i>тегрек</i>	<i>теермен</i>
хакас	<i>худай</i>	<i>тигир (көк)</i>	<i>көк</i>	<i>тегилек</i>	<i>теербен</i>
якуттар	<i>таңара</i>	<i>таңара</i>	<i>күөх</i>	<i>төгүрүк</i>	<i>миэлиңсэ</i>
чуваш	<i>туры, торы</i>	<i>пелет</i>	<i>кавак</i>	<i>авар</i>	<i>авар</i>

Теңир деген сөздүн тегеренүүгө байланыштуу келип чыкканын ишеним жактан да карасак болот. Түрк элдеринин дүйнө таанымын окуган кезде асмандын алтын казыктын борборунда тегеренгенин жана ошол абалдын теңир деп сүрөттөлгөнүн түшүнөбүз. Анда теңир деген аталыш алтын казыктын мисалындагы асмандын кыймыл-аракетинин сүрөттөлүүсүн түшүндүрөт. Анын мааниси анык асмандын тегеренүүсүбү, же асманды тегереткен күчтүн аталышыбы деген суроого жооп берүү кыйын. Канткенде да теңир менен тегирмендин уңгусу бизге түрк элдеринин дүйнө таанымын түшүнүүгө жардам берет.

Жыйынтыктоо

Түнү кең талаада, же жайлоодо асманга көпкө көз салып турган кезде анын тегеренгенин көрөбүз. Түшүнүктүү болушу үчүн айлануу деген сөздүн ордуна тегеренүү деген сөздү колдондук. Асман тегеренгенде жылдыздар да кошо тегеренет. Алтын казык жылдызы асмандын ортосунда көрүнөт жана ал асмандын борборундай элес калтырат. Асман тегеренгендей көрүнгөнү үчүн түрк элдерин “тегер” деген сөз аркылуу асманды түшүндүргөн. Ал сөз бизге чейин түрдүү айтылыштарда жетип келип, кыргыздар теңир деп айтып калды. Ал эми теңир деген сөздүн асман деген маанисин биз унутуп калдык. Теңир деген сөздү жараткан күчкө карата колдонгондон кийин асманды түсүнө байланыштуу көк деп аташкан. Теңир деген сөз конкреттүү түрдө жараткан күчкө ыйгарылгандан кийин ал асман деген маанисин жоготкон. Жалпы түрк элдеринин сөздүгүн караган кезде ушундай жыйынтык чыгара алабыз.

Теңир деген сөздүн этимологиясын тегирмен деген сөз аркылуу караган кезде анын асман деген маанисин жакшы түшүнгүдөйбүз. Тегирмендин ташы тегеренгендей эле байыркы түрк элдеринин түшүнүгүндө асман да тегеренгендиктен аны теңир деп аташкан. Анда асман көзгө кандай көрүнгөн болсо, өзгөчө түнү алтын казыктын борборунда асман тегеренгендей көрүнгөндүктөн ошол абалды “теңир” деп аташкан деп жоромолдосок болот. Бул тыянактын негизинде теңирдин алгач асман деген мааниси болгон, ал эми анын жараткан деген мааниси кийинки этапта ыйгарылган. Түрк элдеринин ага чейин жаратканды кандай аташканын билбейбиз. Тарых булактарында түрк элдери жаратканды теңир деп аташканы гана белгилүү.

Теңир деген сөздүн маанисин кыргыз тили менен чектелип эле түшүндүрө берген туура эмес. Кыргыз тилиндеги тең деген сөздү теңирдин уңгусу катары алып, аны теңдеп берүүчү, тең кароочу деген тарыхый эч кандай аргументи жок маанилерге бура берүү да болбойт. Теңир деп айткандардын анын уңгусун таң менен байланыштуу чечмелеп берүүсү да илимий түшүндүрмө болуп эсептелбейт. Теңир деген сөз түрк элдеринин орток сөзү болгондон кийин анын этимологиясын да түрк элдеринин орток сөзүнөн издөө керек. Биздин изилдөөбүздө теңирдин этимологиясы тегеренүү деген сөз менен байланыштуу экенин көрдүк.

Теңир деген сөз алгачкы булактарга асман деген мааниге да келсе, ошондой эле көк деген сөз да асманга карата колдонулса, анда көк деген сөздүн асман деген мааниси кийинки этапта пайда болгон деген тыянак чыгарабыз. Балким асмандын түсүн түшүндүргөн көк асманды түшүндүргөн теңирдин маанисинин жаратканга оошу менен анын ордун ээлегендир.

Колдонулган адабияттар

1. Балакина, О.Н., Дедеева, В.С. (2015). *Алтайско-русский словарь*. ред. А.Н. Тепукова. Горно-Алтайск: РОО “Лепта”.
2. Егоров, В. Г. (1964). *Этимологический словарь чувашского языка*. Чебоксары: Чувашское книжное издательство.
3. Зууридинов, Өскөнбай. (2019). “Кут жана анын ишенимдеги орду”. *Ош МУнун теология факультетинин илимий журналы*. 26-саны. 75-85.
4. Пекарский, Э. К. (1959). *Словарь якутского языка*. 3-т. 10-13-басылыш. Москва: АН СССР.
5. Рюмина-Сыркашева, Л. Т. – Кучигашева, Н. А. (1995). *Телеут-орус сөзлик*. Кемерово: АО Кемеровское книжное издательство.
6. Сейдакматов, К. (1988). *Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү*. Фрунзе: Илим басмасы.

7. *Хакасско-русский словарь*. (1953). Под ред. Баскаков, Н.А., Инкижекова-Грекул, А.И. Москва: Главиздат.
8. *Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сөстүк*. (2006). Под ред. О. В. Субраковой. Новосибирск: Наука.
9. Юдахин, К. К. (1985). *Кыргызча-орусча сөздүк*. 2 том. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
10. Tuğ, Salih. (1991). "Azazil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/311-312. İstanbul: TDV Yayınları.
11. Arık, Durmuş. (2012). *Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*. Ankara: Berikan Yayınevi.
12. Arıkoğlu, Ekrem – Kuular, Klara. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
13. Atalay, Besim. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. 3 том. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
14. Ayaz, Eyup Sertaç. (2021). "Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki Teңriteg Teңride Bolmuş Türük Bilge Kağan ve Teңriteg Teңri Yaratmış Türük Bilge Kağan İbareleri Üzerine". *KAÜSBED*. №27. 35-56.
15. Eren, Hasan. (1973). "Çuvaş Dilinin Etymologique Sözlüğü". *Türk Dili Araştırmalar Yıllığı – Belleten*. 20/241-265. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
16. Günay, Ünver – Güngör, Harun. (2003). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
17. Ögel, Bahaeddin. (1995). *Türk Mitolojisi*. 2-том. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
18. Ögel, Bahaeddin. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
19. Paasonen, H. (1950). *Çuvaş Sözlüğü*. которгон: Türk Dil Kurumu. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
20. Roux, Jean-Paul. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. çev. Aykut Kazancıgil. Ankara: İşaret Yayınları.
21. Roux, Jean-Paul. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. çev. Musa Yaşar Sağlam. Ankara: BilgeSu.
22. Tanyu, Hikmet. (1980). *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
23. Tekin, Talat. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
24. Tekin, Talat. (1993). *Hunların Dili*. Ankara: Doruk Yayınları.
25. Toparlı, Recep – Vural, Hanifi – Karaatlı, Recep. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. 2-басылыш. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
26. Ünver, Günay – Güngör, Harun. (2003). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. 5-басылыш. İstanbul: Rağbet Yayınları.
27. Vasiliyev, Yuriy. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.